

Išdavikė

V. S. ALEXANDER

Vertėja iš anglų kalbos

Birutė Bersėnienė

Sofoklis

VILNIUS, 2022

Skiriu tiems, kurie kovojo ir krito už laisvę

PROLOGAS

Krištolinė naktis, 1938 metų lapkričio 9 diena Išdaužytų stiklų naktis*

Tamsoje protas iškrečia pokštų.

Taip pagalvoju, kai mano ausis pasiekė garsai – iš pradžių vos girdimi, it žemyn krentančios fontano vandens čiurkšlės, bet palaipsniui virstantys iš toli ataidinčiais trankiais dūžiais, perskrodžiančiais orą. Nusibraukusi nuo akių miegų likučius, siekiau akinių ir pažiūrėjau pro langą virš rašomojo stalo. Sidabrinis laikrodis ant stalo rodė pusę antros nakties. Buvo lapkričio devinta, penkioliktos žlugusio Alaus pučo metinės, kai nacional-socialistai, švęsdami visoje Vokietijoje, minėjo nukankintus nacių, savo bendražygius. Tokiu laiku turėjo būti ramybės metas, tačiau ore gaudė gausybė triukšmingų, bloga lemiančių garsų.

Prislopintas juokas ir šūkaliuojimai skverbėsi pro langą vidun. Atšovusi lango velkę, klausiausi visą Miuncheną apėmusių garsų, – atrodė, kad jie sklinda iš visų miesto pusių, veržiasi net iš po žemės. Neaiškūs balsai sklindė ore, jų skandavimas įkyriai aidėjo ausyse: „Juden, Juden, Juden“. Visa sudrebėjau nuo tos rėksmingos pykčio ir neapykantos užtvaros, grėsmingai įsirisėjusios į nakties erdvę.

Įjungiau stalinę lempą ir blausi geltona šviesa nuslydo mano užrašais, gulinčiais ant stalo, – prieš guldamasi vakar ilgai mokiausi. Patryniau įvargusias akis, užsidėjau akinius, delnais

* Šis ir kai kurie kiti terminai bei vietovardžiai paaiškinti Trečiame priede, 380 p. (*vert. past.*).

apglobiau skruostus ir pro suodiną savo miegamojo lango ketvirtajame aukšte stiklą įsispoksojau į Rumfordo gatvę.

Mano žvilgsnis krypo pro Šv. Petro bažnyčios bokštą, pro ploną it adata jo smailę – Senąjį Petrą, – taip jį vadina motina ir tėvas. Žvelgiau tolyn pro mūrinius gatvių pastatus, matydama, kaip į viršų kyła sraigto pavidalo dūmų kamuoliai, tarsi kumščiuodami debesis, už kurių slėpėsi mėnulio pilnatis. Horizonte blykčiojo liepsnos liežuviai, o dangų vis labiau gaubė juodi dūmai – atrode, lyg į vandens kibirą kas būtų įpylęs rašalo.

Miuncheno pastatai – iš mūro ir medžio, ir netrukus atvyks gaisrininkų brigados gesinti liepsnų. Viduje staiga radosi nege-
rumas, kurį kažkada jau buvau patyrusi. Prisiminiau, kaip būdama septynerių, mums tik atvykus į Miuncheną, universalinėje parduotuvėje pasimečiau nuo mamos ir pasiklydau. Užvaldė neapsakoma baimė. Surasti mamą man pagelbėjo geraširdis senyvas vyriškis mėlynu kostiumu, nuo jo kvepėjo tabaku ir aštriu odekolonu. Vyriškis kalbėjo vokiškai su stipriu akcentu, o ant žilos jo galvos buvo apskrita kepuraitė. Mama čiupo mane į glėbį, net pamiršusi išbarti, kam viena nuklydau į šalį. Vėliau ji man sakė, kad jei ne tas žydas, kas nors galėjo mane pagrobti. Jos balsas tada skambėjo lygiai ir ramiai, ne taip, kaip balsai už lango šiąnakt.

Šis lapkričio vakaras man iš naujo sugrąžino anksčiau išgyventos baimės jausmą. Ta baimė grėsmingai augo, didėjo ir kėsinosi mane prislėgti, tarsi viena ant kitos kraunamos plytos. Mus baugino palaiptisui visą miestą apimantys nacionalsocialistų veiksmai, kurie iš pradžių slinko vos pastebimais žingsneliais, bet vėliau įsibėgėjo ir ėmė artėti grėsmingais šuoliais. Mano draugės žydės, kurių dabar jau turėjau apščiai, jei lyginčiau su tuo momentu vaikystėje, kai senasis ponas tapo mano gelbėtoju, nuo manęs atitolo. Dauguma sakė, kad man pačiai bus geriau, jei laikysiuosi nuo jų atokiau. Tokie paaiškinimai mane liūdino. Man norėjosi ir toliau draugauti su jomis, net jei jos pačios

rinkosi verčiau tapti nematomos ir negirdimos, užsisklendė savo namuose ir toliau gyveno tyliai, it baugščios pelytės.

1938-aisiais būti reicho apkaltintam ir represuotam grėšė ne tik mano šeimai, bet ir bet kuriam gyventojui, kuris nedemonstravo karšto pritarimo nacių vykdomai politikai. Visame Miunchene tvyranti ir nuo įtampos net vibruojanti atmosfera kartais virsdavo vos ne paranoja. Ji kėlė kažkokį nesuvokiamą, kraują greičiau tekėti gyslomis verčiantį jaudulį, kuris turėjo baisyti kainą: nė vienas nežinojome, kada pasirodys gestapininkai išsivesti kaimynų ar mūsų pačių.

Tokioms mintims nerimstant mano galvoje, liepsnos išplito dar labiau, jų atšvaitai danguje dabar panėšėjo į geltonai oranžinius pragaro ugnies pavidalus, kur ne kur padabintus besiskleidžiančiais juodais žiedais. Paskui ėmė sklisti dar garsesni trenksmai, girdėjosi pjaunamo metalo ir dūžtančių stiklų garsai, bet pavojaus sirenos nesuveikė.

Buvau šešiolikos, ir išeiti iš namų be tėvų leidimo man buvo draudžiama. Bet tai nė kiek neslopino mano smalsumo – taip pat ir baimės dėl viso to, ką mačiau ir girdėjau aplinkui. Ant pirštų galiukų perėjau koridorių ir pažvelgiau į tėvų miegamąjį. Jie netrikdomai miegojo po apklotais, kurie ritmingai kilojosi tėvams lygiai kvėpuojant.

Grįžusi vėl tyliai įslinkau į savo kambarį, išjungiau šviesą ir pabandžiau užmigti, baimindamasi dėl to, kas vyksta mieste, kurį jau vadinau savo namais.

– Talja, – šuktelėjo motina prie mano kambario durų kitą rytą. Staiga atsisėdau lovoje.

– Kas?

Marija, toks motinos vardas, treptelėjo koja, – ji visada taip darydavo, kai pramiegodavau.

– Pavėluosi į mokyklą. – Ji pasuko koridoriumi į virtuvę. Jos juoda suknelė sušnarėjo, jai einant bateliai trinksėjo į medžio grindis. Motina stengėsi išlaikyti savo buržuazines manieras,

nors gyvenimas Vokietijoje buvo daug sunkesnis, nei mano tėvams atrodė būsiant, kai išvažiuoju iš savo namų Rusijoje. Kad ir koks dienos metas būtų, ji visada buvo apsirengusi taip, lyg tuoj ketintų eiti apsipirkti. Ji primygtinai tebevadino mane ma-
žybine vardo forma. Tai gerokai erzino, nes aš jau nebuvo maža mergaitė – gegužės šešioliktą man buvo suėję šešiolika metų. Visos mano draugės ir, žinoma, vaikinai, kuriuos pažinojau ir kurie man patiko mokykloje, mane vadino pilnu vardu – Natalija.

– Šiandien nėra pamokų – valstybinė šventė. – Nusižiovavusi pasisukau į lango pusę pažiūrėti, ar vis dar liepsnoja.

Ji sugrįžo, metusi piktą žvilgsnį dėl mano mieguistumo.

– Ponas Hitleris atšaukė šventę. Ponas Hesas šįvakar sakys kalbą. Nesvarbu, kad pamokų nėra. Tuomet parūpink man siūlą, kad galėčiau užadyti tėvo puskojines.

Jaučiausi sutrikusi. Jei šventė atšaukta, kaip bus su parduotuvėmis: jos dirbs ar ne? Be to, šiuo metu parduotuvėse rasti galanterijos skyrių beveik neįmanoma, nes buvo jaučiama didžiulė tokių prekių stoka – viskas ėjo sparčiai augančioms vermachto reikmėms tenkinti. Nusiprausiau, apsirengiau ir sėdau su tėvais pusryčiauti.

– Ar matėte liepsnas? – pasiteiravau motinos, jau sėdėdama už stalo.

Motina buvo užsiėmusi prie viryklės su puodais ir nieko neatsakė. Tėvas, vardu Pėteris, pakėlė šaukštą košės prie burnos ir rūščiai pažvelgė į mane. Prisimerkęs jis tarė:

– Tai chuliganai. Krečia visokias nesąmones. – Vėl pakabino košės, įsidėjo į burną ir mostelėjo šaukštu į mane. – Žiūrėk, laikykis nuo jų kuo toliau.

– Iš ko sprendi, kad ten buvo chuliganai? – paklausiau jo.

Juodi tėvo antakiai priartėjo vienas prie kito ir išsilenkė, virš nosies sudarydami tiltą.

– Nors šiais laikais kai kurie tapo labai nešnekūs, kiti pasirodę kaimynams išplepėti visas naujienas nuo pat ankstyvo ryto, kai susitinka bendrame prieškambarėje.

– Aš neturiu jokių reikalų su tais, kurie ieško bėdos, – patikinau tėvą, kabindama avižinę košę. Mano tėvo gyvenimo būdas, skirtingai nei už jį daug veržlesnės motinos, rodė jį esant griežtos disciplinos žmogų, besidomintį vien savo reikalais. Paauglystės metais mane ėmė erzinti įsakmiai skambantys nurodymai, kuriais jis nuolat kreipdavosi į mane. Žodžiai „ne“ ir „nedaryk taip“ jam atrodė pačios natūraliausios frazės.

Papusryčiavusi grįžau į kambarį ir ėmiausi algebros uždavinio, kurio vakar nebuvau išsprendusi. Susinervinusi, kad negaliu jo įveikti, nusviedžiau sąsiuvinį ir rašiklį greta biologijos vadovėlio. Knyga gulėjo atversta ties titulinio puslapiu, kuriame erelis, plačiai išskleidęs sparnus, buvo užtūpęs ant svastikos ženklo. Jis žvelgė į mane, o dažai buvo tokie ryškiai juodi, kad atrodė, jog knygoje jis išspausdintas vakar. Su šiais simboliais susidurdavome kasdien – neturėjome pasirinkimo.

Pasivaliau akinių stiklus ir svarsčiau, ar man pavyktų slapčia išslinkti iš namų ir susitikti su savo drauge Liza Kolbe. Ji daugiau už mane išmanė apie pasaulio reikalus ir visokias gyvenimo tiesas. Buvau įsitikinusi, kad ji gražesnė, drąsesnė, ne tokia melancholiška kaip aš – visa tai paveldėjusi iš savo tėvų vokiečių, kurių gyvenimo būdas labai skyrėsi nuo mūsų Rusijoje, mano tėvo ūkyje. Liza mokėjo lengvai susidraugauti, ir šis jos bruožas mane labai žavėjo. Mudvi buvome seniai pažįstamos, mus skyrė vos keli mėnesiai, o ir gyvenome tame pačiame name.

Į mano grindis dukart pabeldė – per apačioje esančio kambario lubas. Labai tyliai, bet batų padais pajutau lengvą vibraciją. Liza siuntė mano taip laukiamą ir mūsų seniai sutartą ženklą susitikti. Apsivilkau palatą ir pasukau į svetainę.

Tėvas buvo bebaigiąs arbatą ir skaitė nelegalią knygą – Šv. Tomo Akviniečio „Summa Theologica“ vertimą į vokiečių kalbą. Ją ir dar kelias kitas nelegalias knygas jis laikė užkišęs už knygų spintos, tarsi jo susigalvota slėptuvė būtų pati saugiausia vieta. Tėvas tikrai neskaitytų draudžiamos knygos viešai, o

kadangi mūsų šeima beveik su niekuo nebendravo, tikimybė, jog kas nors aptiks jo slaptavietę, buvo visai menka.

Kiek laiko stebėjau jį, akimis godžiai siurbiantį tekstą į save. Netrukus jis padės knygą ir keliaus į vaistinę, kur dirbo farmacininko padėjėju, atlikdamas panašų darbą į tą, kurį dirbo Rusijoje, prieš mums atsikeliant į Miuncheną.

Motina davė man reichsmarkę, kad nupirkčiau juodų vilnonių siūlų, jei parduotuvė bus atidaryta. Jos veiksmažodyje palydėjo rūsčius tėvo perspėjimas man:

– Tik žiūrėk, neužiimk, kuo nereikia.

Atsisveikindama pabučiavau tėvus ir žengiau į dulkiną koridorių, stengdamasi tyliai nulipti laiptais. Liza, vilkinti švarkelį ir aptemptas kelnes, stovėjo apytamsiame koridoriuje, jos veidą silpnai apšvietė laiptų viršuje kabanti lemputė. Jos šviesūs, vos ne sidabro spalvos plaukai buvo madingai apkirpti ir laisvai krito aplink veidą, dengdami ausis. Man gerai pažįstama lūpų išraiška pakeltais kampučiais spindėjo įprastine drąsia šypsena.

– Tai kur traukiam? – pasiteiravo ji.

– Mane siunčia nupirkti vilnonių siūlų.

– Kaip žavu, – atsakė ji ir apsimestinai nusižiovavo.

– Nė neklausk.

– O mano tėvai išėjo į darbą. – Jos šypsena įgavo valiūkišką išraišką. – Turime išsiaiškinti, kas ten dėjos praeitą naktį.

Ir jai, ir man rūpėjo sužinoti apie vakarykščius įvykius ir labai knietėjo praplėsti tėvo man nubrėžtas ribas. Mes vikriai peršokome likusius kelis laiptelius ir dingome pro duris. Lengvas vėjelis iki mūsų atnešė užsilikusį medžio nuodėgulių kvapą.

– Ar matei liepsnas? – paklausiau mums einant siauromis miesto centro gatvėmis. Vakarinėje pusėje, netoli pagrindinės miesto aikštės, dunksojo du vienodi Dievo Motinos katedros bokštai.

– Tik raudonus atšvaitus danguje.

Mus apėmė keista, viską gaubianti šios dienos nuotaika. Gatvės buvo nuščiuvusios, nors šen bei ten praeidavo vienas kitas

žmogus, žemyn nudėbtu žvilgsniu, nepakeldamas į mus akių. Kartais žmonės, nė nepriėję iki mūsų, pradingdavo siaurame tarpugatvyje, it šešėliuose pranykstančios šmėklos.

Keli jaunuoliai rūkė, susėdę ant suoliukų, ramstė namų sienas, ir atrodė, kad stengiasi nusipurtyti ilgalaikio girtuokliavimo pėdsakus. Tai buvo SA nariai, ir mes juos vadinome „rudmarškiniiais“. Vienas toks jaunuolis, ypač aršiai nusiteikęs, masyviu žandikauliu ir kupeta smėlio spalvos plaukų, paliepė mums sustoti.

– *Juden?* – paklausė jis mūsų.

– *Nein*, – atsakėme pakračiusios galvas ir, kai parodėme mokyklos pažymėjimus, kuriuos visada turėjome su savimi, leido mums eiti.

– Argi jiems ir taip neaišku, kad mes ne žydės? – tarė Liza, mačiau, kad jai norėjosi viską nuleisti juokais, o jos žodžiai buvo persunkti sarkazmu. Viena mūsų labai gera draugė žydaitė, kurios nebuvo mačiusios jau keletą mėnesių, visai šviesių plaukų mėlynakė, atrodė tikra arijų atstovė. Tačiau jai buvo taikomi žydus diskriminuojantys įstatymai. Jie tikrai neteisingi.

Netrukus priėjome sudegintą pastatą – sinagogą. Anksčiau buvau ėjusi pro ją daugybę kartų. Tai buvo tvirtas mūrinis pastatas su dideliu apskritu langu bokštelyje, bet liepsnos viską pavertė anglimis ir lango vietoje paliko vien apskritą skylę, primenančią ciklopo akiduobę. Didžioji stogo dalis buvo įgriuvusi. Mūrinis pastato karkasas pajudavęs, kelios sienos nuo intensyvios ugnies karščio paliko pelenų spalvos. Pastatas su viršuje išgaubtais langais ir durimis dabar žiojėjo išdegintas ir atrodė taip pat nykiai, kaip ir kiek atokiau nuo jo stovintys nuogi medžiai.

Prieiti arčiau neišdrįsime, nes pastatą saugojo SA nariai, kurie visus, norėjusius pažvelgti iš arti ar pasiimti kokį daiktėlį, vijo šalin. Už mūsų stovėjo dvi moterys, jų skruostais sruvo ašaros, jos be perstojo šluostė veidus nosinėmis. Iš prislopinto kūkčiojimo supratau, kad jos visai nenorėtų atkreipti į save dėmesio.

Moterys pasišalino, o prie manęs iš šono prisigretino jaunuolis ir nukėlė skrybėlę. Tai buvo aukštas vaikinys šviesiai rusvais

plaukais, perskirtais kairėje ir užšukuotais viršun į dešinę, kaip dabar šukavosi dauguma vyriškių. Gerokai viena nuo kitos nutolusios jo akys išryškino patrauklų veidą, ir, metusi į jį trumpą žvilgsnį, iš karto sumojau, kad jis protingas, gal net klastingas. Apie tai galėjai spręsti iš kietai sukąstų jo žandikaulių.

– SA padegė pastatą, apipylė jį benzinu, ir mėgino į liepsnas įmesti rabiną, – tyliai ištarė jis, žvelgdamas į sinagogą. – Jis stengėsi išgelbėti Toros knygas.

Susižvalgėme su Liza, nesusigaudydamos, ką turėtume atsakyti.

– Jie tikri šunys, visi jie, – tęsė vaikinai. – Jie areštavo rabiną. Jis tikrai baigs amžių Dachau. Kiaulės. – Jis pasisuko į mus. – O jūs kas tokios?

Jau ketinau žiotis atsakyti, bet Liza pasiskubino žengti žingsnį į priekį tardama:

– Tai ne jūsų reikalas. Kas jūs toks, kad mus čia klausinėjate?

Kadangi esu intravertė, tylėjau, man truputį net pagailo to jaunuolio, kuris išsakė užuojautą dėl rabino likimo ir tokio pikta-vališko sinagogos padegimo. Parodydama geranoriškumą, nusišypsojau, ir jo akys susmigo į mane. Akimirksniu tarp mudviejų įsiplieskė traukos kibirkštėlė ir mano rankų oda perbėgo virpuly, o plaukeliai pasišiaušė.

– Atsiprašau, kad sutrukdžiau, bet aš jūsų nepamiršiu, – tarė jaunuolis, užsidėdamas skrybėlę. Dar kartą pažvelgęs į mane, jis dingo už gatvės kampo.

– Tai labai keista, – pasakiau draugei ir išsiblaškiusi pasitaisiau ant nosies akinius. Savo kūne vis dar jaučiau elektros išlydį. Per kelis žingsnius nuo manęs stovėjo Liza – susikaupusi, įžūloka ir stilinga. Niekada nelaikiau savęs gražia, nes buvau aukšta, per daug ištįsusi, labai juodais plaukais. Akiniai toli gražu nepridėjo pasitikėjimo bendraujant su vaikinais.

– Eime šalin, kol dar nepatraukėme į save dėmesio, – tarė Liza, norėdama pasakyti, kad mūsų susidomėjimas sinagoga jau ir taip krito į akis.

Ji neklydo. Turėjome elgtis taip, kad išlaikytume reikalingą liniją: būti doromis vokiečiais ir nesivelti į jokių neramumus, nes bet kokie įstatymo draudžiami veiksmai galėjo baigtis nelaime.

Kai paėjome kiek toliau, paklausiau Lizos:

– O kaip mūsų draugės žydės? Dabar man neramu dėl jų labiau, nei bet kada anksčiau. – Mano klausimas slėpė daug platesnį ir nenuginčijamą faktą: mudvi su Liza nepritarėme reicho įstatymams ir visai jo doktrinai. Jokios konkrečios dienos, kada toks mūsų požiūris susiformavo galutinai, negalėtume nurodyti, palaipsniui prie to mus atvedė visa įvykių grandinė: valstybinių laikraščių ir radijo skleidžiama propaganda, kariauti išeinantys ir negrįžtantys vyrai, maisto produktų normavimas, pačiame ore tvyranti įtampa. Giliai viduje puikiai supratome, kokios tokio mąstymo pasekmės mums grėsė. O ir ką mes galėjome padaryti naciams, vykstantiems tokią politiką?

Eidamos Miuncheno gatvėmis visur regėjome žalą, padarytą „saugant“ žydų turtą – SA narių ir kitų grobikų išplėštas prekes. Nemažai žmonių ateidavo pažiūrėti piktadarybių ir žengė it negyvėliai pro išdaužytus parduotuvių langus, išdegusius parduotuvių fasadus, išplėštas vitrinas. Lizai ir man buvo aišku, kad pasaulis ritasi į blogąją pusę.

Švarco restorano langai buvo išdaužyti, į Adolfo Zalbergo papuošalų parduotuvę Njuhauzerio gatvėje pataikė bomba – iš didžiulio „Zalberg“ reklaminio skydo teliko sulamdytas metalo gabalas; Henriko Rotšildo skrybėlių ir papuošimų parduotuvė buvo nusiaubta, o jos languose iškeverzoti žydus smerkiantys žodžiai; Zigmundo Kocho muzikos reikmenų parduotuvė išplėšta; iškultos vitrinos žiojėjo ir Bernhaimerio namų apyvokos ir meno dirbinių parduotuvėje; bet labiausiai šokiravo išplėsta ir nusiaubta didžiulė ir labai populiari Ulefelderio universalinė parduotuvė Rozentalio gatvėje.

Tėvas dirbo vienoje iš vis dar Miunchene veikiančių nedidelių žydų verslo įmonių. Mudvi su Liza aptikome jį, stovintį ant šaligatvio priešais vaistinę išdaužytais langais, o stiklo šukės, tarsi suskaldyti deimantai, buvo pažirusios gatvėje.

– Ką jūs čia veikiate? – rūsčiai paklausė tėvas mums prisiartinus. Platus apatinis žandikaulis, būdingas visiems jo giminės vyrams Rusijoje, buvo tarsi surakintas. – Motina tave pasiuntė nupirkti siūlų, o ne slankioti gatvėmis. – Paėmęs į parduotuvės sieną atremtą šluotą dar pagrasė ja. – Keliuokit namo! Nedelsdamos! Užtektinai jau prisiziūrėjote čia.

Ponas Bronšteinas, tėvo viršininkas, iškišo galvą pro išdaužtą langą. Suvargęs jo veidas, paraudusios akys ir virpančios rankos rodė, kad nusiaubta vaistinė jam kelia didžiulį skausmą. Pro šalį gatve ėjo du rudmarškiniai. Tėvas metė žemėn šluotą ir sugriebęs Lizą ir mane per pečius pašnibždėjo mums nesijudinti iš vietos.

– Ar tu žydas? – suriko vienas iš tų dviejų, ėjusių gatve.

Tėvas papurtė galvą, bet žvelgė į juos atžariai.

– Tuomet eik šalin, – įsakmiai paliepė vyriškis, artindamasis prie mūsų ir iš dėklo prie šono siekdamas pistoletą. – Kur Bronšteinas?

Vaistinės šeimininkas, liesas, žemo ūgio žmogus, pasirodė tarpduryje. Vienas rudmarškinis metėsi prie pono Bronšteino, įgrūdo jį vidun ir suriko:

– Išsivalyk savo šiukšlyną, bjaurus žyde. Tai tu šitaip tvarkai savo verslą? Nebeilgai tai tęsis. Turi sumokėti už šitą žalą. – Iš vidaus pasigirdo smūgis ir riksmas.

Vis dar apglėbęs per pečius, tėvas skubiai mus apgrėžė ant šaligatvio ir nusivedė į namų pusę; jo rankos drebėjo. Ėjome tylėdami. Artėjant prie namų durų, mano galvoje subrendo mintis, kad per naktį Vokietija pasirinko ne gyvenimą, bet mirtį.

Apie siūlus niekas daugiau neužsiminė.